12 પ્રસંગદીપ

ભરત ભટ્ટ

(જન્મ : 07-10-1940)

ભરત નાનાભાઈ ભટ્ટનો જન્મ ભાવનગરમાં થયો હતો. તેમણે ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ આંબલા, લોકભારતી સણોસરા, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ-અમદાવાદ તથા સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. ભાવનગરમાં અભ્યાસ કર્યો છે. તેઓ સ્નાતક, એમ.એ. ગુજરાતી-હિન્દી તથા ઈતિહાસ વિષયમાં થયા છે. તેમણે ઘરશાળા-ભાવનગર, વળિયા કૉલેજ-ભાવનગર તથા લોકભારતી મહાવિદ્યાલય-સણોસરામાં ગુજરાતી-ઈતિહાસના અધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું છે. તેઓ ઈ. સ. 2000માં નિવૃત્ત થઈને હાલ અમદાવાદમાં સ્થાયી થયા છે.

તેઓ સાહિત્ય, ઈતિહાસ, રમત-ગમત, ભૂગોળ, કેળવણી, પ્રવાસ અને અધ્યાત્મસાહિત્ય પર લેખન કરતા રહ્યા છે . તેમણે કુલ પચીસેક પુસ્તકો આપ્યાં છે.

તેમના પુસ્તક 'આનંદ મંગલ લોકે'ને 2009નો ગુ. સા. અકાદમીનો પ્રથમ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયો છે.

વિદ્યાર્થીનું માનસ હંમેશાં કલ્પનાશીલ હોય છે, એમાંય વિદ્યાર્થીઓનું જૂથ એકત્ર થાય પછી તો પૂછવું જ શું? નિત-નવા પ્રશ્નો, કલ્પનાઓ તેમના મનમાં ન જાગે તો જ નવાઈ !

અહીં દક્ષિણામૂર્તિ-ભાવનગર સંસ્થામાં વિદ્યાર્થીઓના ચિત્તે આકાર લેતી કલ્પનાઓ અને પ્રયોગોનું એક ઉત્તમ અધ્યાપકની અદાથી નાનાભાઈએ કરેલું નિરાકરણ પ્રેરણાપ્રદ છે. પ્રશ્નોને દબાવી દેવાથી પ્રશ્નોનું નિર્મૂલન થતું નથી. અનુભવી દૃષ્ટા, ઉત્તમ શિક્ષક અને કેળવણીકારના વિદ્યાર્થીઓ સાથેના વ્યવહારનું અહીં નિરૂપણ છે. આ પ્રસંગો આશરે ઈ. સ. 1925 આજુબાજુના છે. 'નાનાભાઈ ભટ્ટ : પ્રસંગદીપ'માંથી આ પ્રસંગો લીધા છે.

---

1. તોફાનદિન : કેળવણીનું ઊર્મિકાવ્ય

આજે દક્ષિણામૂર્તિમાં ધમાલ ચાલી રહી છે. વિદ્યાર્થીઓ અનેરા ઉત્સાહથી કશાકની તૈયારી કરી રહ્યા છે.

વાત એમ છે કે થોડા દિવસ પહેલાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ નાનાભાઈ પાસે જઈને કહે, ''નાનાભાઈ, આપણે ઘણા 'દિન' ઊજવીએ છીએ. સફાઈદિન, સ્વાવલંબનદિન, વિનયદિન, સ્વયંશિક્ષણદિન વગેરે તો પછી આપણે એક દિવસ તોફાનદિન ઊજવીએ તો ?''

નાનાભાઈ કોઈ પણ બાબતનું મૂળ તરત પારખી શકતા. કોઈ પણ વાત ક્યાં પહોંચશે; શું પરિણામ લાવશે; કેવી રીતે તેને વળાંક આપી શકાશે વગેરે બધું તેઓ તરત જોઈ શકતા. વિદ્યાર્થીઓના આ સૂચનમાં રહેલી બધી શક્યતાઓને પારખી લઈ નાનાભાઈ હસીને કહે, ''જરૂર ઊજવીએ.''

''તોફાનદિનને દિવસે બધાંને કોઈ પણ તોફાન કરવાની છૂટ એમ જ ને? ''વિદ્યાર્થીઓએ પૂછ્યું.

''હા, એમ જ '' નાનાભાઈએ શાંતિથી કહ્યું.

''રસોડામાં જઈને દહીં-ખાંડ ખાઈ જવાનાં, કેવી મજા!'' એક વિદ્યાર્થીએ ગેલમાં આવી જઈ કહ્યું.

''કોઠારમાંથી ઘી-ગોળ ખાવાનાં!'' બીજા વિદ્યાર્થીએ હોઠ પર જીભ ફેરવતાં કહ્યું.

''તોફાન એટલે તોફાન. આ બધું જ તોફાનમાં આવી શકે અને તોફાનદિને તેમ કરી શકાય,'' નાનાભાઈએ ગાંભીર્ય ધારણ કરીને કહ્યું.

છોકરાઓ તો નાનાભાઈની આ સંમતિથી ખુશ ખુશ થઈ ગયા. પૂછ્યું, 'નાનાભાઈ' તો અમે તોફાનદિનની તૈયારી કરીએ ને ?''

''હા, તમે આયોજન કરવા લાગો, પરંતુ હું તેમાં ભાગ લઉં તો તમને ગમશે ને?'' ચોરની ભેગો ઘરધણી ભળી જવાનો ઢોંગ કરે તેવી અદાથી નાનાભાઈએ કહ્યું.

''તમે પણ જોડાશો! તો તો બહુ મજા પડશે. તમે જરૂર ભાગ લો.'' છોકરાઓ ઠેકડા મારતા બોલ્યા અને છૂટા પડીને તેમની રીતે તોફાનદિનનું આયોજન કરવા લાગ્યા.

તોફાનદિનનો દિવસ નક્કી થયો અને તેની જાહેરાત થઈ એ પછી નાનાભાઈએ તોફાનદિનની આગેવાન મંડળીમાં ન હોય તેવા પાંચ-સાત વિદ્યાર્થીઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને કહ્યું, ''જુઓ, આપણે તોફાનદિન ઊજવવો છે ને તેમાં હું તમને મારી સાથે રાખવા માગું છું.''

નાનાભાઈ પોતાની સાથે રહેશે અને તોફાનદિનમાં ભાગ લેશે તે જાણીને છોકરાઓ તો રાજી થઈ તાળી પાડવા લાગ્યા.

''જુઓ, બિલકુલ અવાજ નહીં થવો જોઈએ. આપણા આયોજનની કોઈને ખબર પડશે તો તોફાનમાં મજા નહીં રહે. આપણે બધું ખાનગીમાં અને ચૂપચાપ કરીશું.'' નાનાભાઈએ સુકાની તરીકે શિસ્તનો પાઠ આપ્યો. બધા એકદમ ડાહ્યા-ચૂપ થઈ ગયા.

''નાનાભાઈ, આપણે કેવાં કેવાં તોફાનો કરીશું?'' એક-બે જણાએ ધીરેથી પૂછ્યું.

નાનાભાઈએ એક કાગળ લઈને આપ્યો. ''લો કાગળ, બનાવો યાદી, ચાલો, હું એક તોફાન સૂચવું : પ્રવીણ (આ નામો કાલ્પનિક છે)ની બેગમાં જે નવા સૂટ પડ્યા છે તેને કાતર મૂકવી.'' નાનાભાઈએ તોફાનદિનના એક આગેવાનને, તેનો કપડાંનો શોખ ધ્યાનમાં લઈ સકંજામાં લીધો.

''વાહ, વાહ, નાનાભાઈ સરસ સૂચવ્યું તમે.'' બધાં આનંદમાં આવી ગયાં અને તેઓના હાથ તાળી પાડતાં જરામાં રહી ગયા ! તેઓને તોફાનની દિશા મળી ગઈ. યાદીમાં ઉપરનું લખાણ છે ત્યાં બીજા આગેવાનને સંભારતા નાનાભાઈ કહે, ''લખો, ગિરીશની બાબરીમાં રાત્રે કાતર ચલાવવી.''

પટિયાના શોખીન ગિરીશની હાલત કલ્પી સૌ મોં મલકાવે છે ત્યાં એક વિદ્યાર્થીએ ત્રીજું નામ દઈને કહ્યું, ''મહેન્દ્રનું ટાંકું તોડી તેમાં કરેલું સુશોભન બગાડી નાખવું.''

''જુઓ, હવે તમે સૌ તમારી રીતે યાદી વધારતા જજો અને મને મળતા રહેજો. દરેક તોફાન માટે જરૂરી વસ્તુઓ પણ ભેગી કરજો અને હા, કોઈને ગંધ સુધ્ધાં ન આવવી જોઈએ, નહીંતર મજા મારી જશે.'' એક કાબેલ શતરંજ ખેલાડીની અદાથી નાનાભાઈ પોતાની ચાલનાં પરિણામોનાં પૂર્વાનુમાન સમજી લઈ જાણે અલિપ્ત બની ગયા!

ગયેલા છોકરાઓ કાંઈ મૂંગા રહી શકે? તરત વાત ફેલાઈ ગઈ ને પ્રવીણ, ગિરીશ, મહેન્દ્ર આવ્યા નાનાભાઈ પાસે.

''નાનાભાઈ, કોઈની બેગમાંથી નવાં કપડાં કાઢીને તેને કાતર મુકાય?''નાનાભાઈએ ધાર્યો હતો તેવો જ પ્રશ્ન પ્રવીણે પૂછ્યો.

''કોઈક એવું તોફાન કરે તો આપણાથી ના કેમ પડાય?''નાનાભાઈએ ઠંડે કલેજે કહ્યું.

''પણ તો તો નાનાભાઈ અમને કેટલું બધું નુકસાન જાય?''

''નુકસાન તો જાય જ ને? આ તો તોફાનદિન છે. રસોડામાં પણ ગોળ, ખાંડનું નુકસાન થશે ને?'' નાનાભાઈ ગંતવ્ય તરફ આગળ વધતા બોલ્યા.

''પણ એ તો સંસ્થાને નુકસાન થયું કહેવાય, જ્યારે આ તો વિદ્યાર્થીઓને નુકસાન જાય.'' વિદ્યાર્થી ભેદ બતાવવા બોલ્યો પણ વાક્ય પૂરું કરતાં જરા ધીમો પડી ગયો.

''તો, તો તોફાનદિનમાં માત્ર સંસ્થાને નુકસાન થાય એ જ તોફાન આવે એમને?'' નાનાભાઈએ વેધકતાથી પૂછ્યું. ''જેમ સંસ્થાને નુકસાન થાય તેમ તમને પણ નુકસાન થાય ને મને પણ નુકસાન થાય. તોફાનદિન તો બધાને સરખો જ લાગુ પડે ને? બોલો, એવો તોફાનદિન ઊજવવો છે ને?'' નાનાભાઈએ ઉમેર્યું.

કોઈ શું બોલે? અંદર ગુસપુસ અને હા-ના થવા લાગ્યાં.

''જુઓ, અહીં અંદરોઅંદર વાદ-વિવાદ ન કરો. બધા જ વિદ્યાર્થીઓને ભેગા કરો. તોફાનદિન રાખવો કે નહીં તે આપણે સૌ સાથે મળીને નક્કી કરીએ,'' નાનાભાઈએ કહ્યું.

બધા નાનાભાઈની હાજરીમાં મળ્યા અને પોતે જેને આકર્ષક અને લાભપ્રદ કાર્યક્રમ માનતા હતા તેની પર ગંભીરતાથી ચર્ચા-વિચારણા કરી. જેઓ તોફાનદિનની મધુર કલ્પનાના સર્જન માટેનું ફળદ્રુપ ભેજું ધરાવતા હતા તેઓએ જ આ સભામાં ''તોફાનદિન બંધ છે'' તેમ જાહેર કર્યું.

શતરંજ કહો, નાટક કહો, યુદ્ધ કહો જે કહો તે પણ તેના ખેલનારા જુદા હતા ને તેને ખેલવનારા દૂર અદૃશ્ય, અલગ હતા. નાનાભાઈએ આમ યુવાકેળવણીની એક અદ્‌ભુત ચાલ ચાલી બતાવી.

2. દક્ષિણામૂર્તિના ઉત્તરકુમારો

વિદ્યાર્થીઓની કલ્પનાશક્તિ, મને લાગે છે કે કવિ સાથે જ સરખાવી શકાય. એક વાર દક્ષિણામૂર્તિ વિનયમંદિરના આવા પ્રખર ''કાલ્પનિકો'' નાનાભાઈને કહે, ''નાનાભાઈ, તમે સંસ્થામાં વિદ્યાર્થી-સ્વરાજની વાત કરો છો ને સ્વયંશિક્ષણદિનનું મહત્ત્વ સમજાવો છો તો સંસ્થા ચલાવવાનું અમને વિદ્યાર્થીઓને સોંપો તો?''

''હા, તમે સંસ્થા ચલાવો એથી રૂડું શું? કાલે તમે ઑફિસમાં મને મળો એટલે આપણે બધી વિચારણા-ગોઠવણ કરી લઈએ.'' નાનાભાઈએ તરત સંમતિ આપતાં કહ્યું.

વિરાટ રાજાનો કુંવર ઉત્તરકુમાર જેવી તૈયારી સાથે કૌરવસેનાને હરાવવા અને ગોવાળોની ગાયો છોડાવવા નીકળી પડ્યો હતો તેવી જ તૈયારી સાથે બીજે દિવસે વિદ્યાર્થીઓ નાનાભાઈને તેમની ઑફિસમાં મળવા ગયા.

પ્રતિનિધિઓ ઑફિસમાં પહોંચ્યા એટલે નાનાભાઈ કહે, ''આવી ગયા? ચાલો, મેં બધું તૈયાર જ રાખ્યું છે. તમે સંસ્થા સંભાળો છો ના?''

''અમે તો સંભાળવા તૈયાર જ છીએ. તમને શું લાગે છે?'' વિદ્યાર્થીઓએ પૂછ્યું.

''મને તો બરાબર લાગે છે. તમે સંસ્થા સંભાળો, અમારે એટલી ચિંતા ઓછી.'' નાનાભાઈ બોલ્યા!

''તો હવે તમે અમને સોંપો અને સમજાવો.''

''જુઓ, પહેલાં તમે નક્કી કરી નાખો કે તમારામાંથી નિયામક કોણ થશે એટલે હું તેને બધું સોંપી દઉં, પછી હિસાબનીશ કોણ થશે, મકાન બાંધકામનું કોણ સંભાળશે, પ્રકાશન વિભાગને કોણ સંભાળશે, મુખ્ય ગૃહપતિ કોણ થશે વગેરે પણ તમે નક્કી કરી નાખો.'' નાની લાગતી સંસ્થાના વિરાટદર્શનની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ ગઈ.

વાત આગળ ચાલી, ''તમે સરવૈયું અને સિલક તપાસી લો. પગારની તારીખ નજીક આવે છે તેથી, પૈસા છે કે નહીં તે જાણી લ્યો. પગાર માટે તેમજ બીજાં કામો માટે ખૂટતી રકમ ક્યાંથી મેળવવી તે વિચારી લો.''

'' તે, નાનાભાઈ, અમે પૈસાની વ્યવસ્થા તો ક્યાંથી કરીએ?'' વિદ્યાર્થીઓના પગ જરા ઢીલા થયા.

''મેં સંસ્થા શરૂ કરી ત્યારે અને આજે પણ મારા વડીલો-મિત્રોની મદદથી બધું ચાલ્યું છે. તમે તમારા વડીલો-મિત્રોને લખો !'' નાનાભાઈ સાવ ભોળા બની જઈ બોલ્યા.

''વડીલો-મિત્રો, કાંઈ અમને પૈસા આપે?''

''તો બીજેથી મેળવો. સંસ્થા ચલાવવા પૈસા તો જોઈશે ના?''

''નાનાભાઈ, એમ કરીએ. નિયામક તમે જ રહો ને પૈસા લાવવાની જવાબદારી તમારી. બાકી બધું અમે સંભાળીશું.'' એક ચતુર વિદ્યાર્થીએ રસ્તો કાઢ્યો.

''તમે કહેશો તો હું નિયામક થઈશ પણ પછી સંસ્થા મેં જ ચલાવી કહેવાશે, તમે ચલાવી નહીં કહેવાય. મારા કહેવા પ્રમાણે જ બધું ચાલશે એવું થશે.'' નાનાભાઈએ વાસ્તવિકતા જણાવી.

ઘડીક મૂંગા થઈ વિદ્યાર્થીઓ કહે, '' સંસ્થા ચલાવવા તૈયાર છીએ પણ પૈસા લાવવાનું તો અમે કેવી રીતે કરીએ? ''

''ત્યારે એ તો જે બધી ચિંતા કરી શકે તે સંસ્થા ચલાવી શકે. સંસ્થા ચલાવવી એટલે કાંઈ તમે ભાજી-મૂળા માનો છો? બોલો, તમે સંસ્થા સંભાળો છો ને?'' નાનાભાઈએ જરા કડક અવાજે કહ્યું.

ઘડીક ઊભા રહી, સંકોચ પામતા, નજર ચુકાવતા વિદ્યાર્થીઓ ઑફિસની બહાર નીકળી ગયા.

શબ્દાર્થ

ગાંભીર્ય ગંભીરતા **સકંજામાં** પકડમાં **બાબરી; પટિયા** વિશિષ્ટ રીતે વાળ ઓળવાની રીત **ટાંકું (અહીં)** વિદ્યાર્થી-સામગ્રી મૂકવા માટેનું નાનું ખાનું **કાબેલ** બાહોશ, હોશિયાર **ગંતવ્ય** નિર્ધારિત લક્ષ; (અહીં) નાનાભાઈનો હેતુ **વેધકતા** તીવ્રતા, અસરકારકતા **લાભપ્રદ** ફાયદાકારક **પ્રખર** વિદ્વાન; (અહીં) વિશિષ્ટ **નિયામક** નિયમન કરનાર; સંસ્થાના વડા **પ્રકાશન** પ્રકાશિત કરવાનું કાર્ય; જાહેરમાં મૂકવાનું કાર્ય કરવું **સરવૈયું** નફા-ખોટનો હિસાબ **સિલક** બાકી વધેલી રકમ

રૂઢિપ્રયોગ

ચાલ ચાલવી યુક્તિ પ્રમાણે અમલ કરવો **ભાજીમૂળા માનવા** વાતને સરળ જાણવી

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) આજે સંસ્થા-શાળાઓમાં કયા કયા દિવસોની ઉજવણી કરવામાં આવે છે?
(2) દક્ષિણામૂર્તિના વિદ્યાર્થીઓ કયા દિવસની ઉજવણી કરવા થનગની રહ્યા હતા?
(3) સંસ્થા ચલાવવા બાબતે વિદ્યાર્થીઓની વાતનો નાનાભાઈએ શો પ્રત્યુત્તર આપ્યો?
(4) સંસ્થા ચલાવવા તૈયાર વિદ્યાર્થીઓએ અંતે શું કર્યું?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

(1) તોફાનદિનની ઉજવણી કરવાની હા કહ્યા પછી નાનાભાઈએ પ્રથમ શું કર્યું ? શા માટે ?
(2) તોફાનદિનની આગેવાન મંડળીએ રજૂ કરેલી ચિંતાનો નાનાભાઈએ શો ઉત્તર આપ્યો ?
(3) સંસ્થામાં કયા કયા વિભાગો ચલાવવાના હોય છે ? ટૂંકી યાદી આપો.
(4) સંસ્થા ચલાવવા માટે પૈસાની વ્યવસ્થા સંદર્ભે નાનાભાઈએ વિદ્યાર્થીઓને શી સલાહ આપી ?

3. સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

(1) તોફાનદિનની ઉજવણી અને સંસ્થા ચલાવવાની કામગીરીનો વિચાર આખરે વિદ્યાર્થીઓએ જ શા માટે બંધ રાખ્યો?
(2) આ બંને પ્રસંગો દ્વારા નાનાભાઈનો હેતુ વિદ્યાર્થીઓને શો–શો સંદેશ આપવાનો હતો ?
(3) વિદ્યાર્થીઓનાં મનમાં ઊભા થતા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ લાવવાની નાનાભાઈની રીત તમને કેવી લાગી ? શા માટે ?

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

- તમારી શાળામાં 'તોફાનદિન'નું આયોજન કરવું હોય તો તેની રૂપરેખા તૈયાર કરવા માટે વર્ગમાં ચર્ચાસભા ગોઠવો.
- 'નાનાભાઈ ભટ્ટ : પ્રસંગદીપ' મેળવી તેમના જીવનના અન્ય પ્રસંગો પ્રાર્થના-સંમેલનમાં વાંચો.
- તમારા કોઈ મિત્ર પાસેથી નિવાસી સંસ્થાની દિનચર્યા વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

આ બંને પ્રસંગોમાં રહેલાં વાક્યોને તપાસો. લેખકે આ પ્રસંગોમાં રહેલી વાતને સંવાદોમાં મૂકીને રજૂ કરી છે. લેખક પોતે હકીકતને વર્ણવે એવું પણ થઈ શકે પણ વિદ્યાર્થીઓ સાથે નાનાભાઈએ કરેલી વાતોને લેખકે સંવાદોમાં મૂકીને વાચકની પ્રીતિને વધારી છે.

સંવાદમાં રહેલાં ટૂંકાં વાક્યોમાં વિદ્યાર્થીઓનો નાનાભાઈ તરફનો વિવેક અને નાનાભાઈની વિદ્યાર્થીઓ તરફની કેળવણીલક્ષી ધીરજનાં દર્શન થાય છે.

કોઈ પણ અઘરી અને મુશ્કેલરૂપ બાબતને ટૂંકાં વાક્યોમાં રજૂ કરવાથી પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાં સરળતા રહે છે; આ વ્યવહારુ બાબતને આચરવાનો બોધ પણ આ લેખનશૈલીમાંથી આડકતરી રીતે મળી રહે છે.

'તોફાન એટલે તોફાન. આ બધું જ તોફાનમાં આવી શકે; અને તોફાનદિને તેમ કરી શકાય.'

આ વાક્યોને આ રીતે કહેવામાં આવે તો-

'તોફાનદિને તમને બધાં જ તોફાનો કરવાની છૂટ છે, જાઓ!'

આમ કહેવાય તો હકીકત અકબંધ રહે છે પણ કેળવણીવ્યવહાર જોખમાય છે, જે નવા પ્રશ્નો વિદ્યાર્થીના માનસમાં છોડી જાય છે. ટૂંકમાં પ્રસંગાનુરૂપ લેખનરીતિ અહીં ઉત્તમ રીતે આલેખાઈ છે.

શિક્ષક પ્રવૃત્તિ

- તમે કોઈ સારા કાર્ય માટે, કશુંક મેળવવા માટે, કેવી રીતે તમે વાતચીત કરશો એના મુદ્દા લખો.
- તમારી નજીક આવેલી કોઈપણ સંસ્થાની માહિતી મેળવો/ મુલાકાત લેવડાવો.
- " સંસ્થા ચલાવવી એટલે કાંઈ તમે ભાજી-મૂળા માનો છો ? ''- આ વિધાન સમજાવો.

•